

7. Perkins, D. *Keressünk jobb szót: költészeti kísérletek*. In Halász, L. (ed) *Művészetszichológia 2.* bővített, átdolgozott kiadás. Budapest. Gondolat. 1983. 152–192.
8. Alamargot, D. and J. L. Lebrave: *Cognitive Psychology, Genetic Criticism, and Professional Writing*. *European Psychologist* 2010. 15. 122–229.
9. Poe, E. A. i.m.
10. Itt és a továbbiakban az adatokat lásd Thomas, D. and D. K. Jackson. *The Poe Log. A Documentary Life of Edgar Allan Poe 1809–1849*. Boston. G. K. Hall. 1987.
11. Jones, J. „*The Raven*” and „*The Raven*”: *Another Source of Poe’s Poem*. *American Literature*, 30., No. 2. 1958. 185–193.
12. Forsythe, R.S. *Poe’s „Nevermore”: A Note*. *American Literature*, 7, No. 4 1936. 439–452
13. Eliot, T. S. *From Poe to Valery*, in *To Criticize the Critic*. Farrar, Straus & Giroux, 1948. 33–34.
14. Jones, J. i.m.

PUSZTAI GÁBOR

Az én és az idegen

AZ IDEGENSÉG RADNAI ISTVÁN NAPLÓJÁBAN

Idegenként idegen földön

Radnai István, zsidó származású 22 éves fiatalember, 1914 áprilisában unokatestvérével, Székely Lászlóval útra kelt Szumátra felé. A két fiatal döntésében mind a véletlen, mind személyes helyzetük, mind a korabeli viszonyok szerepet játszottak. Radnai és Székely nem rendelkeztek felsőfokú végzettséggel, állásuk nem volt. Mindketten nőtlenek voltak és munkanélküliek, perspektívájuk, jövőképük nem volt, céltalanul élték életüket. Egy szép napon egy távoli ismerős levelében csillant fel a változás reménye. Székely László erről így ír életrajzi ihletésű, 1935-ben megjelent könyvében, az *Őserdőtől az ültetvényekig*ben:

„Egy szeles tavaszi délután csendesesen unatkozva ödöngtem a Kossuth Lajos utcában. Dolgom – mint rendesen – nem volt, az időt pedig valamivel agyon kell ütni. Lassan lépdelek, nézem a kirakatokat. Néha legényes hetykén egy malomkőnyi nagykalap alá pislantok. A Ferenciek terén találkozom Kálmánkával. Szervusz, azt mondja. Szervusz Kálmánka, hogy vagy? Jól-jól. – Merre ballagsz? Csak úgy céltalanul ödöngök. Te merre jársz Kálmánka? – Én is csak szellőztetem magamat... Rágyújtunk egy cigarettára. Nézzük a kirakatokat, a nőket. – Igaz is, kap a szóba Kálmánka, majdnem elfelejtettem újságotlani; Bandi írt Sándornak Sumatrából [sic!]. – Az csak semmi, válaszoltam fitymálva, az csak semmi, én tegnap írtam Elzának Japánból, tegnapelőtt meg Palermóból. – Tényleg, tréfa nélkül, mondja Kálmánka, Bandi a Sándor barátja írt Sumatra szigetéről. Itt a levél nálam. Elkértem Sándortól, mert nagyon érdekes. – Hogy a csudába jutott az a Bandi oda? – kérdem – mi a manónak ment az a szerencsének közé? Te, Kálmánka, tudod te merre van az a Sumatra? Mert én nem tudom. – Én sem valami nagyon tudom, mondta Kálmán, arré valamerre Ausztrália felé. Ha érdekel, elolvashatod, mit ír. – Bizony nagyon érdekel, legalább megtudok valamit arról az ismeretlen világról.

És olvasom az ismeretlen Bandi levelét: „...a sziget még elég vad és kulturálatlan ... a keleti parton egy, a sziget nagyságához képest elenyészően csekély helyen van egynéhány ültetvény meg egy város. A sziget több része kultiválatlan őserdő. Jungle [sic!], ember nem járta hely. Út, vasút majdnem semmi. Földet ingyen lehet kapni, amennyit csak akar az ember. De akinek nincs pénze az erdőirtásra; elszegődik egy ültetvényre felügyelőnek. Állás mindig akad. A fehér ember nagyon kapós. Képzettség nem kell, csak jól kell tudni ordítani a kulikra. Fizetés havi kétszáz hollandi forint, szabad lakás, ingyen szolgaszemélyzet, bungalow [sic!], orvosi kezelés, patika és postaköltségek. Azon kívül a tiszta nyereség öt percentje. Nyolc évi szolgálat után nyolc havi szabadság teljes fizetéssel és haszonrészesedéssel. Minden évi szolgálat után ötven forint fizetésemelés négyszáz forintig. Nagyvad sok van, annyi a tigris, mint otthon a nyúl...»

Egy hírdetőszlopnak támaszkodom... Kétszáz forint! (...) földet ingyen kapni. Amennyi csak kell... Jungle és bungalow! Ha egyébért nem is, ezért a kettőért mindenképpen kimegyek. Meg aztán a parafacsákó. (...) Kétszáz hollandi forint, az négyszáz korona. Szabad lakás meg bungalow (...) főként bungalow (...) és szabad postaköltség. Az vajon miért van? Öt év múlva négyszáz forint, azaz nyolcszáz korona. Kinek van itthon ennyi fizetése?! János bátyám harminckét éve van a MÁV-nál és mégsincs annyi jövedelme.”¹

A semmittevés mindennapjaiból, a kilátástalanságból, a céltalanságából való kitörés lehetősége és az ismeretlen Bandi leveléből áradó kalandos trópusi élet, a meggazdagodás esélye megkönnyítette a döntéshozatalt. Székely László és a tartalékos tüzér hadnagy unokatestvér Radnai István közösen vágnak neki a nagy kalandnak. Ebben szerepet játszhattak a korabeli társadalmi viszonyok is. Radnai naplója első oldalán Magyarországról, mint „édes, de mégis kegyetlen *gyűlöletország*”-ról ír.² Az I. világháború végének szembeötlő antiszemitizmusa, a 30-as évek kulturális megosztottsága, a nacionalizmus és sovinizmus térnyerése ekkor, a századforduló Magyarországon még nem volt kézzelfogható. Viszont az előbb említett folyamatok kezdete már a 19. század végén egyértelműen érezhető volt. A magyar demokrácia fejlődése kissé féloldalas, a modernizáció egyenlőtlen és felszínes volt a 19. század végén.³ 1895 körül felgyorsult és erőteljessé vált a magyarországi újkonzervativizmus, az antiliberalis tendenciák, melyek gyakran párosultak antiszemitizmussal is.⁴ Új, radikális jobboldali pártok alakultak. Köztük az 1895-ben alapított Néppárt, amely programjában az agrárérdekeket képviselte és fő ellenfeleként a liberalizmust és a zsidóságot határozta meg.⁵ A történelmi-nemesi rétegeknek a 19. század legvégén kialakult határozott antiszemitizmusa és antiliberalizmusa jelentette a kor politikai és ideológiai átalakulását, mely egy megosztott társadalomhoz vezetett. Ez csak felerősödött 1905–1906-ban, mikor az immáron harminc éve kormányzó, Tisza István vezette Szabadelvű Párt elvesztette a parlamenti választásokat, és az ellenzéki koalíció került hatalomra. A választásokat követő 15 hónapot már-már a káoszhoz közelítő politikai válság jellemezte. Ez a helyzet kedvezett a politikai radikalizmusnak, mind jobb-, mind baloldalon. Ráadásul a vidék és a főváros közötti különbséget Budapest tömegkultúrájának egyre gyorsabban fejlődő modernizációja⁶ csak mélyítette. A legmélyebb ellentét azonban a politikai pártok között húzódott. Parlamenten belül és kívül (már akkor is) dívott a „hazaárulózás”.

A szenvedélyes és véresen komoly politikai csatározások egyik intermezzóját jelentette az egymással szemben álló pártvezérek, Tisza István és Károlyi Mihály grófok párbaja 1912-ben,⁷ mely után azonban végképp nem volt megbékélés. Kun Andor így ír a korszakról: „A helyzet vigasztalan. A munkapárt és az ellenzék között az ellenségeskedés valóságos polgárháború jelleget ölt.”⁸ Jellemző a kor viszonyaira, és a kibékíthetetlen politikai ellentétekre, hogy 1912. június 7-én Tisza Istvánra a parlamentben rálőtt Kovács Gyula ellenzéki képviselő, majd megpróbált végezni magával – sikertelenül.⁹ Az ellenzék vezetői tiszteletüket tették a kórházban fekvő merénylőnél.¹⁰ A politikai elit tehát szó szerint vére menő küzdelmet vívott egymással és ez persze az egész országot megosztotta. A szembenállás a politikai pártok között a lakosság körében más, kulturális, vallási, faji, életviteli elemekkel is kiegészült. Bihari Péter rámutat munkájában, hogy 1895–1918 között fokozatosan alakultak ki a magyar társadalomban az ellenségeskedés jellemzői, melyeket némi vázlatossággal úgy összegezhetnénk, hogy az egyik oldalon álltak a radikális = zsidó = budapesti = kozmopolita = baloldali, a másik oldalon pedig a konzervatív = keresztény = magyar = nemzeti = jobboldali tömegek.¹¹

A *Nyugat* szerkesztője, Ignotus így írt 1908-ban a kulturális megosztottság gyökereiről, a szélsőségek megjelenéséről *A magyar kultúra és a nemzetiségek* című cikkében: „Érdemes volna mozaikba szedni, hogy az utóbbi tíz évben mi mindenre mondták és nem utolsó emberek, s a magyarságnak mindenképpen méltó és tökéletes műveltségű képviselői – hogy nem magyar. Nem magyar Budapest. Nem magyar a pesti nyelv. Nem magyar a közigazgatás államosítása. Nem magyar a börze. Nem magyar a szocializmus. Nem magyar a nemzetköziség. Nem magyar a mezőgazdasági munkások szervezkedése. Nem magyar a mozgótöke. Nem magyar a szecesszió és a szimbolizmus. Nem magyar a felekezetek kihagyása az oktatásból, a vallás elhagyása a tanításból. Nem magyar a gúnyolódás. Nem magyar a türelmesebb szerelmi erkölcs. Nem magyar az általános választójog. Nem magyar a materializmus, de nem magyar az a feltevés sem, hogy az emberek eszük és szükségük szerint teremtették és alakíthatják intézményeiket, sőt szentségeiket is. S főképp: nem magyar az, akit nem boldogítanak a mi állapotaink, s legyen benne annyi becsület, hogy hagyja itt ezt az országot, mellyel elégedetlen.”¹²

Székely László és unokatestvére Radnai István minden bizonnyal nem voltak elégedettek a magyarországi viszonyokkal, és főleg saját, személyes sorsukkal. Sokféle szempontból érezhették magukat idegennek az 1914-es Magyarországon: zsidóként, munkanélküliként, kilátástalan fiatalembereként. A fentiek fényében az is érthető, hogy miért nevezte Radnai naplója első oldalán Magyarországot „gyűlöletországnak”. A két unokatestvér Genovában hajóra ül és a *Prinz Ludwig* nevű német gőzös fedélzetén búcsút intenek Európának. 1914. május 8-án érkeznek meg az akkori holland gyarmat, Szumátra keleti partjára. Ezt a területet egy kis szultánátus neve után Delinek hívták és ez volt az akkori Holland indiák ültetvényes paradicsoma, de ez volt a holland gyarmat vadnyugata is, ahol mindig az erősebb (a fehér ültetvényes) akarata érvényesült. Radnai öt hetet töltött Deli fővárosában, Medanban, majd betegségektől meggyötörten, csalódottan, egy fillér nélkül, nagy nehezen visszament a háború küszöbén álló Magyarországra. Székely Deliben maradt, ahol 16 éven keresztül ültetvényesként dolgozott. Mindketten itt

is idegenek voltak, talán jobban is mint valaha. Fehérként idegenek voltak a bennszülött többségű gyarmaton és magyarként idegenek voltak a hollandok által dominált gyarmatosító társadalmi elitben. Szumátrán ugyanazt találták, mint ami elől Budapestről elmenekültek: kilátástalanságot, munkanélküliséget és idegenséget.

Radnai 1914. július 19-én érkezett vissza Budapestre, ahol nem sok ideje volt kipihegni az út fáradalmait. Mint tartalékos tüzértisztet az elsők között kapta meg behívóját a K. u. K. hadseregébe. Augusztus 4-én már Galíciában, Tarnopolban volt a keleti fronton. Harcolt Galíciában, a Kárpátokban, majd Albániában is. Naplója utolsó bejegyzése: 1916. március 30. Mind Radnai személyes sorsában, mind az írásában fontos szerepet játszik az idegenség. Nem meglepő ez, hiszen az idegen és az én közötti konfrontáció az utazási irodalom kedvelt toposza, mondhatjuk: természetes velejárója.

Az idegen

Az én konfrontálódik az idegennel és ennek köszönheti létét. Az én csak az idegennel szemben tudja definiálni önmagát, tehát csupán a különbségek produktuma, melyhez gyakran használunk a mindennapi életben, de az irodalomban is sztereotípiákat. A sztereotípiák a nyomdászatban elterjedt fogalom, mely egy kép nyomtatásához használatos sablont jelent. A görög eredetű szó két részből áll: *stereos* ami merevet, szilárdot jelent és *typos*, melynek kép a jelentése. Csakúgy, mint a szinonimaként használatos klisé, a sztereotípiák is ugyanannak a képnek, dolognak a végtelen számú megismétlését szolgálja.¹³ A sztereotípiák tehát önmaga, változás nélküli reprodukcióját jelenti.¹⁴ A sztereotípiák a „biztos pont” szerepét töltik be, melyek mind a kontextustól, mind az interpretációtól függetlenek. Állandó, megváltoztathatatlan tulajdonságokkal rendelkeznek, melyek segítségével elszigetelik magukat a környezetüktől, ezért időtállóak és különösen makacs természetűek. Ez a sztereotípiák két legjellemzőbb tulajdonsága: a megismételhetőség és a változatlanság. Minden sztereotípiák önmaga ismétlésén keresztül önmaga megerősítését is jelenti, hiszen bármilyen kontextusban, akárhányszor ismétljük meg a sztereotípiát, fenti tulajdonságaiból adódóan az eredmény mindig ugyanaz lesz. Ha az idegent, mint sztereotípiát akarjuk vizsgálni, akkor az azt jelentené, hogy az idegen és a hozzá kapcsolódó tulajdonságok ismétlése egyúttal az én és az ahhoz kapcsolódó tulajdonságok ismétlődő megerősítését is jelenti, hiszen ami nem az én sajátja, az idegen.¹⁵ A sztereotípiák tehát bináris oppozíciópárokat hoznak létre. Az oppozíciópár másik pólusával szemben határozzák meg létüket. A pólusokhoz pedig pozitív vagy negatív értékítélet kapcsolódik. Ilyen oppozíció pár az *élet és a halál*, a *jó és a rossz*, vagy az *én és az idegen*. Az oppozíciópárok merev struktúrájában az élet, a jó és az én pozitív, a halál, a rossz és az idegen negatív jelentéstartalmat hordoznak.

Az énről vonatkozó, ezért pozitív sztereotípiákat auto-sztereotípiáknak nevezük.¹⁶ A másik, az idegen becsmérlése, lekicsinylése (legtöbbször negatív) heterosztereotípiák alkalmazásával történik.¹⁷ Ennek a rendszernek a használata egyszerű és kényelmes, a sajáttal való konfrontációt szinte teljesen kizárja. Egyúttal az „ingroup” identitásának megerősítése az „outgroup” elszigetelésével párhuzamosan,

annak következményeként történik.¹⁸ A sztereotípiának köszönhetően tehát éles határt vonhatunk az én és az idegen között.¹⁹ Ez értelemszerűen nem csupán az én és az idegen szétválasztását jelenti, hanem az „ingroup” és az „outgroup” közötti hierarchikus viszonyt is. Amit a sztereotípiák a szövegben konstruálnak, azt maga a szöveg dekonstruálja. A továbbiakban tehát nem maguk a sztereotípiák által produkált pólusokat vizsgálom, hanem a pólusok közötti viszonyt.

Induljunk tehát ki az én-idegen oppozíciópárból. A posztmodern gondolkodásban az oppozíciópárok konstruált hierarchikus struktúrák.²⁰ Azért tekinthetjük őket hierarchikus struktúráknak, mert az egyik pólus mindig pozitív, a másik mindig negatív jelentéstartalommal bír. A pozitív tartalmú pólus a centrum, az objektív kiindulópont.²¹ Az ilyen oppozíciópárokat mindig egy történelmi, kulturális folyamat eredményeinek tekintik.²² Egy oppozíciót, mint az én-idegent *dekonstruálni*, azt jelenti, hogy felfedjük az oppozíciópár azon lényegi tulajdonságát, miszerint az „se nem természetes, sem megkerülhetetlen, hanem csupán egy olyan konstrukció, mely a ráépülő diskurzusoknak köszönheti a létét”.²³ A szövegelemzés szempontjából ez a szövegen belüli, egymással rivalizáló szemantikai erők felkutatását és kidolgozását jelenti.²⁴

Az oppozíciópár merev hierarchiájának Derrida szerint a *différance* lehet az alternatívája. A *différance* a *différer* (latin differre) szóból származik. A *différer* szónak két jelentése van: egyrészt halasztást jelent, valamilyen dolog későbbi időpontra való eltolását – olyan mozgásokat tehát, melyek az időbeliségre vonatkoznak.²⁵ Másrészt a szó különbséget is jelent, vagyis másságot, eltérőséget jelöl.

A *dolog* önmagában soha sincs jelen,²⁶ mert jelentése mindig elcsúsztatható, így állandó jelentésváltozásnak van kitéve.²⁷ A *différance* helyettesíti a végleges jelentést, a visszavonhatatlan megítélést. Mégis, hogy az elemek közötti összefüggés, viszony látható legyen, Derrida bevezeti a *nyom* fogalmát. Szerinte a nyom az, ami meggátolja az azonosítást, a definiálást, vagyis a nyelvi elem „jelenlétét”. A *différance* nehezen értelmezhető, hiszen az „se nem szó, se nem fogalom”,²⁸ ezért az elemzés során a nyom az, amire összpontosíthatunk. Itt nem egyes nyomokról van szó, hanem nyomok hálózatáról, láncolatáról, melyek az elemek közötti viszonyt jelentik. Ha tehát többet akarunk tudni az elemekről, és nem csupán megnevezni őket, akkor a köztük lévő viszonyra, vagyis a nyomokra kell figyelniük.

Térjünk azonban vissza az én-idegen oppozíciópárhoz. Ha meg akarjuk változtatni ezt a hierarchikus struktúrát, akkor mindenképp az oppozíciópár pólusainak mozgására, vagy mozgatására van szükség. Ez a mozgás lehet elcsúsztatás, vagy megfordulás. A megfordulás, mint az elcsúsztatás szélsőséges formája azt jelenti, hogy a pólusok hierarchiája változik meg. A pozitívan értékelt én, mely hierarchikusan a negatív idegen felett áll, megfordul, és negatív lesz. Ezt a megfordulást Derrida *inverzió*nak nevezi.²⁹ Ha azonban a „normális” esetben pozitív én és a negatív idegen oppozícióját egyszerűen megfordítjuk, semmit sem értünk el, hiszen a hierarchikus struktúra ugyanúgy megmarad. Csak helyet cseréltek a pólusok, a struktúra hierarchikus lényege semmit sem változik. Az ellentéppárról csak akkor kaphatunk részletesebb képet, ha az inverzió folyamatos.³⁰

A folyamatos inverzió (melyet Derrida³¹ *iterabilitás*nak nevez³²) a pólusokat mindig újabb kontextusba helyezi (a lehetséges kontextusok száma végtelen³³), és

ezért jelentésük is mindig újra és újra változó. Ez azt jelenti, hogy a változó kontextusnak köszönhetően a pólusok jelentése is folyamatosan változik. A folyamat eredménye, hogy a jelentések egymásra hatása, változása egy „többrétegű alakzatot” eredményez.³⁴ A folyamatos inverzió, vagyis a jelentés elcsúsztatása, a hierarchikus struktúrát felváltó iterabilitás megkérdőjelezi az oppozíciópár hierarchikus oppozíciójellegét.³⁵ Az iterabilitás mozgásban tartja a pólusokat, és ezzel elhalasztja a jelentést.³⁶ Az iterabilitás tehát azon élőködik, amit meghatároz, megváltoztat, azonosít és ismétel, vagyis folyamatosan mozgásban tart: a hierarchikus oppozíciópárt.³⁷ Paradox módon az oppozíciópár léte, sőt ismételt megerősítése és megismétlése előfeltétele saját jelentésváltozásának. Először egy oppozíciópárt kell létrehozni, hogy azt később elcsúsztathassuk, megfordíthassuk stb. Ha nem lenne én-idegen oppozíciópár, akkor az iterabilitás alapját szüntetnénk meg és így nem lenne lehetséges a mozgás sem. Az én-idegen oppozíciópár tehát mindig változó kontextusban ismétlődik. Ezzel nem csak az én és az idegen közötti különbségeket, hanem az énen és az idegenen belüli különbségeket is felfedhetjük. Az iterabilitásnak, mint állandó ismétlődésnek az eredménye a szemantikai identitás szétesése.³⁸ Ez a szétesés Derrida szerint a *disszemináció* vagyis a jelentés szóródása.³⁹ Nem szabad azonban a disszeminációt a destrukcióval összekevernünk. A disszemináció ugyanis nem tagadja az én és az idegen létét, hanem a pólusok közötti és azokon belüli kapcsolatok sokaságára irányítja a figyelmet. Ugyanakkor a disszemináció azt is világossá teszi, hogy az én és az idegen nem írható le fogalmi hierarchiaként, melyet, mint „igazságot”⁴⁰ értelmezhetnénk.

Mivel az én és az idegen, mint egy rendszer elemei újra és újra egymásra utalnak, egymásra reagálnak, és csupán nyomként vannak jelen, ezért a szövegben csak konstrukciónak tekinthetjük. Ezért a szövegben csak más elemekhez való viszonyukban lehet tetten érni őket. Ez a folyamat a „játék”.⁴¹ Az ismétlődés játéka és a játék ismétlődése a szöveg elemeinek dinamikus kölcsönhatása újra és újra, folyamatosan konstruálja és dekonstruálja magukat az elemeket. Tehát nem nihilisztikus rombolásról van itt szó, hanem annak a naiv feltételezésnek a cáfolatáról, miszerint a dolgok egyszer és mindenkorra be vannak betonozva a hierarchikus rendszerekbe.⁴²

A dekonstrukció megszünteti és elhalasztja az én és az idegen hierarchiáját. Elhalasztja a döntést, magáról a pólusokról és az oppozíciópárról, a jelenlét maga nem áll rendelkezésre a jelenben. Csak a nyom marad, mely a múltból kiindulva a pólusok közötti jövőbeli viszonyra utal. Ugyanakkor az elhalasztott jelenlét, a nem-jelenlét a jövőben megerősíti a jelenlétet a múltban és a jelenben. A pólusok játéka tehát a megerősítés, elhalasztás és a megszüntetés állandó dinamikus játéka, mely azonban csak a megszüntetés és megerősítés nyomaiban követhető. Így a megszüntetés, kioltás csupán magára a hierarchia, nem pedig a pólusok megszüntetésére, kioltására vonatkozik.

Az erkölcstelen idegen

Az én és az idegen közötti játékot a Radnai naplójának néhány rövid részletével szeretném illusztrálni. Radnai 1914. május 3-án Colombóban a következőket írja:

„Az európai negyed igen szép és tiszta, de a kínai annál fertelmesebb. Félmeztelen kínaiak fetrengenek még éjfél után is a piszkos lebujkban. A Joshivarában⁴³ minden ház előtt japán és maláj fehércelemek kucorognak, álmos szemmel várva a vendéget.”

Radnai elítélően nyilatkozik az idegenről, aki erkölcstelen, amorális, mivel még késő éjjel is kocsmákban tanyázik és bűnös módon nyilvános házakat látogat a város piroslámpás negyedében. Ezzel az erkölcstelen idegen sztereotípiáját alkotja meg. Mivel az idegen erkölcstelen, így a sztereotípiák törvényszerűsége alapján az én csak erkölcsös lehet. Vagyis létrejött az erkölcstelen idegen és az erkölcsös én bináris oppozíciópárja. Hiszen az én éppen azért lehet erkölcsös, mert az ellenpólus, az idegen erkölcstelen. A sztereotípiát, az idegen erkölcstelenségét és ezzel az oppozíciópárt a szövegben később is megismétli. Május 11-én Medanban ezt írja Radnai: „A prostitúció minden színű nembeli lakosság között óriási módon dühög. Úgy nyilván teljesen kihalt, vagy meg sem született a szeméremérzet az itteni embereknél.”

Az erkölcstelenséget mint sztereotípiát más kontextusban ismételve azonban az oppozíciópár hierarchiája megváltozik, a jelentés eltolódik. „Minden nőtlen európai férfi konkubinátusban él egy jávai maláj vagy egy japán nővel. Ezeknek a házvezetőnői tisztas cím van adva. Igaz ugyan, hogy tényleg ellátják az egész háztartást, még pedig elég ügyesen, és éppen ezért nekem is, aki ugyan egyáltalán nem vagyok erénycsősz, ha itt maradnék, akklimatizálódnom kell az itteni viszonyokhoz, annál is inkább, mert az általános szokásokat egy embernek megváltoztatni nem lehet, meg nem is tudám, hogy fognék hozzá. Ezeket a nőket 100-150 forintért veszik szülőiktől, és azon kívül ők is kapnak 20-25 forint havi bért. Elég szép vonás, hogy 2-3 hónap után úgy vonzódnak gazdáikhoz, mint a hű kutyák.”

Az erkölcstelen idegen sztereotípiája új kontextusban ismétlődik meg, mely egyrészt megerősíti a sztereotípiát (a bennszülött nők prostituáltak), de ugyanakkor meg is fordítja az oppozíciópárt, mivel az én (ill. európai férfiak) ugyanolyan erkölcstelen, hiszen a fehérek nem csak hogy konkubinátusban élnek a bennszülött nőkkel, hanem azokat pénzért vásárolják. Az éntre tehát ugyanúgy vonatkozik az erkölcstelenség sztereotípiája, mint az idegenre. A bináris oppozíciópár elveszti hierarchikus jellegét, hiszen mindkét pólusra ugyanazok a tulajdonságok vonatkoznak. A sztereotípiák megismétlése egy új kontextusban itt inverziót okoz. Ez azonban semmi esetre sem végeredmény, hiszen ennek a dinamikus játéknak lényegi eleme a befejezhetetlenség. A játék folytatódik. Radnai május 11-én Medanban a következőket írja: „Érdekes az itteni életet megfigyelni. A legelső, ami legélesebben szembe ötlött az a rettenetes ivás, amit az itteni emberek véghezvisznek. »Unheimlich« amint a német mondja. Nem is ember, aki napjában egy párszor be nem csicscent. Roppant aggódnak érettünk, hogy milyen ültetvényesek leszünk, ha még nem is iszunk.”

Az ivászat, mint az erkölcstelenség egyik ismérve itt nem az éjfélnélkor colombói kocsmákban fetrengő iszákos kínaiakra, vagyis az idegenre vonatkozik, hanem az európaiakra. Az oppozíciópár hierarchiája megfordul, megtörténik az ismételt inverzió. A játék tovább folytatódik, a pólusok dinamikus mozgása lassan teljesen lebontja az oppozíciópár hierarchiáját. Radnai június 2-án ezt írja: „Viharos pünkösdi-

vasárnapunk volt. Az ivás már reggel megkezdődött és tartott hétfő reggelig. Gott verdamme!⁴⁴ Ahogy a sajtfejúek mondják, ez volt a sauló. ⁴⁵ Sör, pezsgő, rajnai bor, olasz veresbor, megint sör, knikebein⁴⁶ pálinka. Hát sokféleképpen zuhlöttem már, de ez megint érdekes volt, nem minden pesti gyerek dicsekedhet el vele. Megtettük már Bécsben, hogy Ulrich Pispek a kocsi tetején ült, mi meg a kocsi két ablakán kihajolva üvöltöttük végig a Rothenturm és Kärnthner Strassét este 10-kor. De itt a riksában ülve bögtük, a félmeztelen kulik és a járókelő hollandusok csudálkozására, hogy »A kövesdi fogadóban kilenc csendőr elibém állt.« Majd egy japán vendéglőben a kis gésákat mulattattuk maláj viccekkel és halálra röhögtük magunkat Gusztáv Adolfon egy krónikus részegségben szenvedő norvég hajókor-mányoson.”

Az erkölcsös én és az erkölcstelen idegen hierarchikus oppozíciópárja megkapta a kegyelemdőfést. Az ismételt inverzió dinamikus mozgása iterabilitást eredményez. A sztereotípa mindig új szövegekörnyezetben való megisméltése dekonstruálja az oppozíciópár hierarchikus felépítését. Emiatt az erkölcstelenség, mint sztereotípa jelentése módosul, elhalasztódik, az én és az idegen közötti hierarchia megszűnik. A pólusok jelentése csak a nyomok szétszórt kuszaságában lesz egy pillanatra megfogható, de ez a pillanat is csak a játék illúziója.

JEGYZETEK

1. Székely László: *Öserdöktől az ültetvényekig*. Utazási könyvek, Budapest, 1935. 9–10.
2. Radnai István naplójából, 1914. április 12-i bejegyzés.
3. Bihari Péter: *Lövészárok a háttországban*. Napvilág, Budapest, 2008. 17.
4. Ifj. Berényi István: *A századelő politikai irányzatai és Tisza István*. In: *Rubicon* 2009/1-2. 20–27.
5. Bihari Péter: *Lövészárok a háttországban*. Napvilág, Budapest, 2008. 23.
6. 1907-ben nyitják meg az első párizsi stílusú magyar kabarét (orfeumot) Budapesten, 1906-ban nyitják meg az első mozit (bár magát a szót csak egy évvel később alkotja meg Heltai Jenő, addig a filmszínház volt az egyetlen elnevezés). 1908-tól megindul a magyar filmgyártás.
7. Tisza fölényesen győzött a dühödten támadó Károlyi felett, huszonöt, más források szerint harmincöt laposvágást mérve ellenfelére.
8. Kun Andor: *A Munkapárt uralma*. In: Balla Antal (szerk.): *A magyar országgyűlés története 1867–1927*. Budapest, 1927. 356.
9. A parlament üléstermében „van még itt egy ellenzéki!” felkiáltással a merénylő fegyvert rántott és többször rálőtt a miniszterelnökre. Egy golyó sem talált. A merénylőt az esküdtszék felmentette. Ifj. Berényi István: *A századelő politikai irányzatai és Tisza István*. In: *Rubicon* 2009/1-2. 20–27.
10. Bihari Péter: *Lövészárok a háttországban*. Napvilág, Budapest, 2008. 37.
11. Idem. 41.
12. Ignóty: *A magyar kultúra és a nemzetiségek*. In: *Nyugat* I/4 (1908, 4. szám) 226.
13. G. Kurz: *Zu einer Theorie des literarischen Klischees*. In: *Sprache und Literatur* Jg. 28. 1997. 1. Halbjahr, 108–116.
14. Rüdiger Kunow: *Das Klischee. Reproduzierte Wirklichkeiten in der englischen und amerikanischen Literatur*. Wilhelm Fink Verlag, München, 1994. 1. lásd továbbá: Günther Blaicher: *Bedingungen literarischer Stereotypisierung*. In: Günther Blaicher (Hrsg.): *Erstarrtes Denken. Studien zu Klischee, Stereotyp und Vorurteil in englischsprachiger Literatur*. Gunter Narr Verlag, Tübingen, 1987. 17.
15. Lippmann szerint: „It is the guarantee of our self-respect; is the projection upon the world of our own sense of our own value, our own position and our own rights.” Idézet a következő alapján: Rüdiger Kunow: *Das Klischee Reproduzierte Wirklichkeiten in der englischen und amerikanischen Literatur*. Wilhelm Fink Verlag, München, 1994. 49.
16. Sonja Reiß: *Stereotype und Fremdsprachendidaktik*. Verlag Dr. Kovac, Hamburg, 1997. 33.

17. Idem. 33.
18. Rüdiger Kunow: *Das Klischee. Reproduzierte Wirklichkeiten in der englischen und amerikanischen Literatur*. Wilhelm Fink Verlag, München, 1994. 48. Lásd továbbá: Günther Blaicher: *Bedingungen literarischer Stereotypisierung*. In: Günther Blaicher (Hrsg.): *Erstarrtes Denken. Studien zu Klischee, Stereotyp und Vorurteil in englischsprachiger Literatur*. Gunter Narr Verlag, Tübingen, 1987. 23.; Reinhart Blomert: *Wandlungen des „Wir-Gefühls“ am Beispiel des Nationalismus*. In: Ortfried Schaffter (Hrsg.): *Das Fremde. Erfahrungsmöglichkeiten zwischen Faszination und Bedrohung*. Westdeutscher Verlag, Opladen, 1991. 98.
19. Maeve Cooke: *Die Suche nach einem Selbst: Überlegungen zur Frage der Selbstwerdung in Jonatan Rabans „Hunting Mr. Heartbreak“*. In: Anne Fuchs; Theo Harding (Hrsg.): *Reisen im Diskurs*. C. Winter, Heidelberg, 1995. 35.
20. Bókay Antal: *Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban*. Osiris, Budapest, 1997. 356.
21. Ann Jefferson: *Strukturalizmus és posztstrukturalizmus*. In: *Bevezetés a modern irodalomelméletbe*. Osiris, Budapest, 1995. 129.
22. Jonathan Culler: *Literaturtheorie*. Reclam, Stuttgart, 2002. 182.
23. Idem. 182.
24. Idem. 183.
25. Jacques Derrida: *Die différance*. In: *Postmoderne und Dekonstruktion. Texte französischer Philosophen der Gegenwart*. Reclam, Stuttgart, 1993. 83.
26. Idem. 88.
27. Peter V. Zima: *Die Dekonstruktion*. Francke Verlag, Tübingen, 1994. 52.
28. Idem. 91.
29. Jonathan Culler: *Dekonstruksió*. Osiris, Budapest, 1997. 237.
30. Bókay Antal: *Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban*. Osiris, Budapest, 1997. 409.
31. Jacques Derrida: *Utószó: egy vita-etika felé*. In: Helikon 1994. 185–190.
32. Az iterabilitás tehát egy ismétlődő mozgás, melyet nem az önidentitásra alapozunk. Iterabilitás a latin „iter”: ismét, újra, és a szanszkrit „itera”: más, másság szóösszetételből származik. Rozsnyai Bálint: *A jőzan ész elviselhetetlen könnyedsége: Derrida és Searle vitája*. In: Helikon 1994. 165–173. Lásd még: Peter V. Zima: *Die Dekonstruktion*. Francke Verlag, Tübingen, 1994. 55.
33. Peter V. Zima: *Die Dekonstruktion*. Francke Verlag, Tübingen, 1994. 57.
34. Peter Engelmann: *Einführung: Postmoderne und Dekonstruktion. Zwei Stichwörter zur zeitgenössischen Philosophie*. In: *Postmoderne und Dekonstruktion. Texte französischer Philosophen der Gegenwart*. Reclam, Stuttgart, 1993. 31.
35. Jacques Derrida: *Utószó: egy vita-etika felé*. In: Helikon 1994. 185–190.
36. Peter V. Zima: *Die Dekonstruktion*. Francke Verlag, Tübingen, 1994. 57.
37. Jacques Derrida: Limited Inc. Idézet az alábbi mű alapján: Peter V. Zima: *Die Dekonstruktion*. Francke Verlag, Tübingen, 1994. 60.
38. Peter V. Zima: *Die Dekonstruktion*. Francke Verlag, Tübingen, 1994. 56.
39. Idem. 70.
40. Idem. 71.
41. Jacques Derrida: *Az el-különböződés (La différance)*. In: *Szöveg és interpretáció*. Cserépfalvi, Budapest, [1991]. 50.
42. Zima, P.V.: *Die Dekonstruktion*. Francke Verlag, Tübingen, 1994. S. 62.
43. Joshivara eredetileg Tokió (1910-ben leégett) hírhect vígalmi negyede, nyilvánosházakkal, prostituáltakkal.
44. A durva szitokszó helyesen hollandul: Godverdomme!
45. Vedelés, ivászat a német *saufen* szóból.
46. A *Knickebein* eredetileg likőr és nyers tojássárgájának, vagy konyak és tojáslikőrnek a keveréke.